

De aanklacht tegen de hebzucht is van alle tijden. Van de oudheid tot aan vandaag klinkt de klaagzang voort. Hebzucht is een ondeugd, een hoofdsonde, een kwade hartstocht, die de samenleving ruïneert. In de oudheid was men daarover klip en klaar: de cynicus Diogenes van Sinope stelde al dat geldzucht gezien moest worden als “de moederstad [*mêtrópolis*] van alle kwaad”.ⁱ Plato beschuldigde vooral ook de massa van hebzucht.ⁱⁱ Volgens Aristoteles was hebzucht de oorzaak van *het merendeel van alle onrecht dat mensen willens en wetens plegen*.ⁱⁱⁱ En geen ondeugd was meer aanstootgevend, volgens Cicero.^{iv} Voorbeelden uit de bijbel en de vroegchristelijke tijd deden daar niet voor onder: in het evangelie waarschuwde Jezus: *Pas op, hoed je voor iedere vorm van hebzucht...* (Lucas 12:15). In zijn brieven ging Paulus tekeer tegen het onverzadigbare verlangen naar steeds meer: *Want de wortel van alle kwaad is de hebzucht* (1Timoteüs 6:10).^v En de kerkvader Augustinus dreigde natuurlijk de rijken, maar ook de armen met de hel: *Niet omdat ze zo kapitaalkrachtig zijn, maar omdat ze branden van hebzucht*.^{vi} In de middeleeuwen en renaissance nam de veroordeling van de hebzucht eigenlijk alleen nog maar toe. “Geen kwaad is die tijden meer bewust geweest dan de hebzucht”, stelt Johan Huizinga in ‘Herfsttij der Middeleeuwen’.^{vii} Waarom ging men ineens de hebzucht in alle hevigheid problematiseren? De komst van steeds meer geld was een beslissende factor. Geld maakte het zinvol om een overschot te produceren dat men op de markt kon verkopen. Met het verdiende geld kon men vervolgens weer investeren in de aanmaak van nieuwe producten.^{viii} Maar de nog primitieve markteconomie werd bepaald niet met open armen ontvangen. Integendeel, de groei van de geldcirculatie, de opbloeiende markt, maar ook de technische verbeteringen werden afgedaan als “schandalige nieuwigheden”.^{ix} Waarom zou iemand meer produceren dan hij strikt genomen nodig had? Waarom zou men een overschot produceren met het oog op winst? Nog erger: waarom zou men rente willen ontvangen op uitgeleend geld? Het economische spel werd bij voortduring in de zondige sfeer getrokken. Twee zaken werden bij uitstek met de zonde van de hebzucht in verband gebracht: het najagen van winst (*lucrum*) en het rekenen van woeker (*usura*). In de *Summa Theologiae* stelt Thomas van Aquino de vraag of het geoorloofd is winst te maken door iets voor een hogere prijs te verkopen dan men ervoor betaald heeft. Ter beantwoording van die vraag maakt hij een onderscheid tussen twee vormen van ruil: *De eerste vorm is natuurlijk en noodzakelijk, en bestaat uit de ruil van het ene product voor het andere product of uit de ruil van een product voor geld, omwille van het levensonderhoud*.^x Dit type van ruil treffen we niet alleen bij kooplieden aan, maar evengoed bij gezinshoofden en politieke gezagsdragers, die voor hun familie of voor hun volk moeten zorgen.

De andere vorm is waar geld voor geld of een product voor geld wordt geruild, niet omwille van de levensnoodzakelijke dingen, maar om winst te maken.^{xi}

Dit type van ruil, dat alleen bij handelaren en zakenlieden wordt aangetroffen, wordt volgens Thomas geheel terecht veroordeeld, omdat het *de hebzuchtige winst dient, die geen grens kent, maar tot in het oneindige neigt*.^{xii} ^{xiii} Hetzelfde geldt voor de woeker. Geld is uitgevonden om de ruil te vergemakkelijken en niet om er meer geld mee te maken. Als men rente (woeker) vraagt, dan vermeerdert men geld met geld.^{xiv}

Is de veroordeling van de hebzucht ooit verdwenen? Nee, dat lijkt me niet. Tot aan vandaag worden de ‘zakenvullers’ terechtgewezen. Men hoeft alleen de periode van de kredietcrisis rond 2008 maar in herinnering te brengen. De ‘grote graaiers’ aan de top van het bank- en verzekeringswezen kregen de schuld. Vanwege hun hebberigheid hadden zij de consument allerlei onzinnige producten aangesmeerd, waardoor deze zijn hypotheek niet meer kon betalen. Het had een economische crisis tot gevolg. De toenmalige minister van financiën Wouter Bos riep zonder aarzeling op om “afscheid te nemen van een financieel systeem dat is gebouwd op hebzucht.” Toch moet men zich niet blindstaren op zo’n extreem moment in de recente geschiedenis. Hoewel de hebzucht eeuwenlang als de veroorzaker van crisis en instabiliteit is aangewezen, heeft zich al in de vroegmoderne tijd een transformatie voltrokken. De transformatie waar ik op doel, is dat men hebzucht niet langer alleen nog zag als de aanstichter van ellende en verderf, maar evengoed ging erkennen als drijfveer van economische vooruitgang. Ik zou niet willen beweren dat de veroordeling van de hebzucht ooit is weggeweest, maar naast de veroordeling verscheen er vanaf de zeventiende eeuw ook een andere kijk op de hebzucht, namelijk die van het nut van de hebzucht. Hoe kon de hebzucht – vanouds een ondeugd of zonde genoemd – toch ineens ook verschijnen als een soort weldaad? Hoe kon de zonde van de hebzucht als het ware genormaliseerd worden? Ik denk dat één van de belangrijkste redenen was dat hebzucht de handel en bedrijvigheid op gang bracht en daarmee zorgde voor ongekende economische groei. Hebzucht vormde de drijfveer achter de welvaart. Ter illustratie van deze gedachte gaan we te rade bij Adam Smith. Eeuwenlang was het zaak geweest om aan het economische handelen niet al te veel speelruimte te geven. Op de markt handelde men slechts in eigen voordeel en alleen omwille van de hebzucht en het eigenbelang, en dat was destabiliserend, onrechtvaardig en niet gunstig voor de gemeenschap. Wat zien we bij Adam Smith gebeuren: hij draait deze zienswijze geheel en al om. Het gaan voor eigen voordeel is niet langer problematisch. Waarom niet? Omdat het particuliere streven naar steeds meer winst uiteindelijk iedereen ten goede komt. Deze omkering van het traditionele gezichtspunt is door hem beschreven aan de hand van het wonderlijke fenomeen van de *invisible hand*. In *The Theory of Moral Sentiments* uit 1759 stelt hij dat de rijken alleen oog hebben voor hun eigenbelang, maar dat ze daarmee tegelijk zorgen dat de armen in hun welvaart delen: *De bevreemding van hun ijdele en onverzadigbare wensen is het enige doel dat zij beogen met de arbeid van alle duizenden die zij werk geven. Zij worden geleid door een onzichtbare hand om bijna dezelfde verdeling van de levensbehoeften tot stand te brengen, die het resultaat zou zijn als de aarde in gelijke stukken onder al zijn inwoners zou zijn verdeeld.*^{xv}

Het winstbejag van de enkeling is niet langer destructief, maar bevordert – zonder dat ook maar iemand dat doel voor ogen heeft – de welvaart van de gehele samenleving. In *The Wealth of Nations* uit 1776 maakt Smith het nog eens duidelijk. Ieder mens is uit op zijn eigen voordeel en niet op het geluk van de ander. Maar in tegenstelling tot wat de traditie daarover zegt, is dit volgens Smith helemaal niet problematisch. Immers, elke investering die een mens doet in eigen voordeel, is tegelijk een investering in de maatschappij, die er als geheel van profiteert. Ook al handelt de mens uitsluitend vanuit eigenbelang en op basis van hebzucht, zonder het te weten bevordert hij daarmee toch het algemeen belang. Hij is enkel uit op eigen gewin, maar “zoals bij veel andere zaken wordt hij er hier door een *onzichtbare hand* toe gebracht om een doel te bevorderen dat hij volstrekt niet op het oog had”.^{xvi} Het egoïstische verlangen naar steeds meer – simpel gezegd: hebzucht – zorgt voor meer welvaart voor iedereen. Smith meent zelfs dat men door het eigenbelang na te streven het land beter dient dan wanneer men rechtstreeks het algemeen belang zou willen dienen. Hij zegt: *Er is bij mijn weten nooit veel goeds verricht door mensen die voorgaven dat ze handeldreven in het*

algemeen belang.^{xvii} In feite voert Smith een totale omkering door. Deze nieuwe kijk op individueel gewin, deze nieuwe kijk op het handelen in eigen voordeel, heeft de legitimiteit van het kapitalisme zonder twijfel bevorderd. Voor Adam Smith is het in ieder geval duidelijk: men moet de handel en bedrijvigheid volledig vrijgeven en overlaten aan het particuliere initiatief van de *entrepreneur*. Deze positieve bejegening van economisch winstbejag, ja van het mateloze streven naar steeds meer, maakte van de hebzucht bijna een deugd. Hebzucht werd geleidelijk genormaliseerd, sterker nog: verheven tot de drijfveer van ons economische handelen. En de grote held was de (kapitalistische) ondernemer, de *entrepreneur*, die bereid was te investeren, dus risico te nemen, met het oog op maximale winst. En de 'onbedoelde bijvangst' was werkgelegenheid en dus welvaart voor iedereen (later het *trickle-down-effect* genoemd).

Als we ons vandaag willen verzetten tegen deze ophemeling van de hebzucht en het eigenbelang (alleen al vanwege de ecologische crisis of de toegenomen economische ongelijkheid), is het dan niet zaak ons te ontdoen van het vrijemarktkapitalisme en van de helden (de *entrepreneurs*) die daar zegevieren? Moeten we het kapitalistische systeem (dat op hebzucht is gebaseerd) niet steviger reguleren, om allerlei excessen te voorkomen. Het valt me op dat heel wat filosofen vandaag hiervoor pleiten. Denk aan Hans Achterhuis of Michael Sandel: wat volgens hen moet gebeuren, is dat we het systeem van de hebzucht, het kapitalisme, ja de *entrepreneur* opnieuw aan banden leggen. Men pleit als het ware voor een (door de politiek) gereguleerd kapitalisme, een kapitalisme met een menselijk gezicht, waar grenzen worden gesteld aan de inhaligheid.^{xviii} Het reguleren van het economische domein door middel van ethische en politieke begrenzing, klinkt mooi. Toch meen ik dat het aan banden leggen van de hebzucht om meer vraagt dan enkel de beteugeling van de economische sfeer. Waar veel criticasters zich nauwelijks rekenschap van geven, is het feit dat we sinds vier decennia leven in een maatschappij die ik – in navolging van Michel Foucault – de 'ondernemersmaatschappij' zou willen noemen. De neoliberale wending die zich vanaf het einde van de jaren zeventig heeft voltrokken, zorgde voor een ongelooflijke opleving van de ideologie van de vrije markt. Maar deze wending kan niet slechts begrepen worden als een herneming van het *laissez faire* principe van de negentiende eeuw. Natuurlijk heeft de politiek zich deels teruggetrokken door middel van deregulering en privatisering. Maar dat is niet het hele verhaal. Waar het gaat om het scheppen van markt en marktwerking heeft de politiek juist een ongekend aandeel gehad in het economische spel. De (politieke) macht heeft een wezenlijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van wat ik de 'ondernemersmaatschappij' noem, een samenleving waarin individuen worden onderworpen aan een zeer specifieke vorm van *subjectivering*. Wat betekent dit? Het betekent dat elk individu zichzelf als 'ondernemer' moet begrijpen, als de manager van zijn eigen leven. Elk individu moet zijn leven als een onderneming zien, als een klein bedrijfje dat succesvol probeert te zijn. Foucault spreekt over de "veralgemenisering van de ondernemersvorm".^{xix} Ulrich Bröckling zegt het als volgt: *De ondernemer wordt zo tot ideaal van de hedendaagse subjectiviteit*.^{xx} Wil je succesvol participeren in de maatschappij, dan dien je je te gedragen als een ondernemer. 'Het ondernemende zelf' is een normatief mensbeeld dat in de huidige samenleving dominant is geworden. We spreken van de 'ondernemende student', de 'ondernemende leerkracht', de 'ondernemende burger', maar ook van de 'ondernemende universiteit', het 'ondernemende ziekenhuis', de 'ondernemende overheid'. 'Handel op ondernemende wijze', betekent dat men zich bepaalde competenties eigen maakt: ben vindingrijk; investeer in jezelf; haal zoveel mogelijk uit jezelf; denk in eigen voordeel; benut je winstkansen; ga de competitie aan; handel innovatief; durf risico te nemen. In alles werkt een individu aan de opbouw van zijn 'human capital', ter vergroting

van de eigen marktwaarde en om in de competitie met anderen te overleven. Deze *subjectiveringsvorm* van het ondernemende zelf moet men niet opvatten als een mogelijke keuze naast andere. Het gaat eerder om een historisch a priori. Het is voor mensen van vandaag vanzelfsprekend om ondernemend te denken en handelen. Het is, zoals Bröckling het noemt, een *fraglose Plausibilität*: het is zo eigen aan ons dat we het nauwelijks bevragen.

In een ondernemersmaatschappij heeft eenieder alleen kans van slagen als hij zich onderwerpt aan de norm die daar geldt: pak wat je pakken kan, ga voor eigen voordeel, stel jezelf boven de ander, zeg het niet hardop maar durf voor je eigenbelang te gaan en hebzuchtig te zijn. Men beweert wel dat onder het neoliberale gesternte de hebzucht van de rijken tot absolute hoogte heeft kunnen stijgen. Als remedie stelt men voor om al die 'graaiers' als het ware onder curatele te stellen en hun hebzucht te temmen. Ik hoop dat men mij begrijpt als ik zeg dat dit een veel te simpele kijk op de zaak is. Aan het specifieke regime van subjectivering dat in onze ondernemersmaatschappij van kracht is, valt niet zo gemakkelijk te ontkomen. Iedereen, zowel rijk als arm, heeft immers de norm van 'het ondernemende zelf' geïnternaliseerd. Maar is er dan nog wel een *way out*? Is er een remedie? Zij die met enig gemak roepen: "Ja, dat is toch allemaal eenvoudig; laten we het kapitalisme, het neoliberalisme en die ondernemersmaatschappij van jou in één keer overboord gooien", beseffen niet dat ze daarmee in feite oproepen tot het ons ontdoen van onze subjectiviteit. Misschien is dat de enige remedie, maar die remedie heeft wel heel wat meer voeten in de aarde dan met een opgeheven vingertje de ander terecht wijzen. Michel Foucault heeft die remedie ooit als volgt verwoord: *Misschien is onze taak van vandaag niet te ontdekken wie we zijn, maar te weigeren wie we zijn*. Te weigeren wie we zijn, prachtig nietwaar, maar het lijkt me wel een bijna onmogelijke opgave in een tijd waarin 'het ondernemende zelf' bij uitstek wordt opgehemeld en geïdealiseerd. Misschien kan de herinnering aan vroeger tijden ons helpen. Misschien moeten we de christelijke spiritualiteit in herinnering brengen. Ik bedoel de christelijke wereldverzaking, de ascese, in de zin van zelf-onthechting. Te weigeren wie we zijn, vraagt mijns inziens om een training in onthechting, om een voortdurende oefening ons los te maken van wie we zijn, dat wil zeggen: ons los te maken uit de gevestigde subjectiveringsvorm van het ondernemende zelf. Te weigeren wie we zijn, vraagt inderdaad om een de-subjectivering, die ons wellicht bevrijdt van onze dominante subjectiviteit. Ja, het vraagt om een beetje wereldverzaking, niet meer om een plekje in het paradijs te bemachtigen, maar om enigszins 'voorbij te komen' aan dat 'ondernemende zelf' dat ons zo in de greep heeft en waardoor we maar niet afkomen van dat eigenbelang en die hebzucht.

ⁱ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, with an English Translation by R.D. Hicks (Volume II), London/New York 1925, [VI.50] p. 53. Zie ook de Nederlandse vertaling: p. 230.

ⁱⁱ Plato, 'De Staat of over de rechtvaardigheid', in: *Verzameld werk*, tweede deel, Haarlem 1962, (586a), p. 372. Het Griekse *pleonexia* laat zich vertalen met hebzucht.

ⁱⁱⁱ Aristoteles, *Politica*, Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Jan Maarten Bremer en Ton Kessels, Groningen: Historische Uitgeverij, 2012, (1271 a 18/19), p. 95.

^{iv} Marcus Tullius Cicero, *De Officiis* (Book I, 24), With an English Translation by Walter Miller, London: William Heineman/New York: The Macmillan Co., 1913, p. 25.

^v In de vulgaat staat *avaritia*, wat 'hebzucht' betekent. Moderne Bijbelvertalingen spreken over 'geldzucht', want net als bij Diogenes staat er in het Grieks *philarguria*.

^{vi} Geciteerd in: Joost Hengstmengel, *Hemelse zaken. De kerkvaders over economie*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2019, p. 83.

^{vii} Johan Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984, p. 21.

^{viii} Ik zeg 'opnieuw', omdat dit soort praktijken (namelijk produceren voor geldelijke winst) ook in de oudheid al best veel gebeurde, maar na de val van het Romeinse rijk nauwelijks meer voorkwam.

-
- ^{ix} Zie: Fernand Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw)*. Deel II: het spel van de handel, Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1989, p. 525.
- ^x Thomas van Aquino, *Summa Theologiae* (IIa IIae, q.77, art. 4), Latin text and English Translation, Londen/New York 1975, p. 226/267.
- ^{xi} Thomas van Aquino, *Summa Theologiae* (IIa IIae, q.77, art. 4), Latin text and English Translation, Londen/New York 1975, p. 226/267.
- ^{xii} Thomas van Aquino, *Summa Theologiae* (IIa IIae, q.77, art. 4), Latin text and English Translation, Londen/New York 1975, p. 228/229.
- ^{xiii} Thomas van Aquino, *Summa Theologiae* (IIa IIae, q.77, art. 4), Latin text and English Translation, Londen/New York 1975, p. 228/229.
- ^{xiv} Aristoteles, *Politica*, Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Jan Maarten Bremer en Ton Kessels, Groningen: Historische Uitgeverij, 2012, (1258 b 7/8), p. 53.
- ^{xv} Ik maak gebruik van de Nederlandse vertaling: Adam Smith, *Theorie van de Morele Gevoelens*, Vertaald en ingeleid door Ad Marijs, Raalte: A&W uitgeverij, 2018, (IV.II) p. 193.
- ^{xvi} Ik maak gebruik van de Nederlandse vertaling: Adam Smith, *Een onderzoek naar de aard en de oorzaken van de welvaart van landen*, Ten geleide, vertaling en annotaties Jabik Veenbaas, Amsterdam: Boom 2019, [IV.2], p. 504.
- ^{xvii} Adam Smith, *Een onderzoek naar de aard en de oorzaken van de welvaart van landen*, Ten geleide, vertaling en annotaties Jabik Veenbaas, Amsterdam: Boom 2019, [IV.2], p. 504/505.
- ^{xviii} Zie: Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, Amsterdam: Boom, 2010. Zie ook: Michael Sandel, *Niet alles is te koop*, Amsterdam: Uitgeverij ten Have, 2012.
- ^{xix} Michel Foucault, *De geboorte van de biopolitiek*, Amsterdam: Boom, p. 198.
- ^{xx} Ulrich Bröckling (red.), *Sleutelwoorden. De actualiteit in 44 begrippen*, Amsterdam: SUN, p. 228.